

Törő László Dávid: Sopron múltjának értelmezései a két világháború közötti osztrák és magyar történetírásban

1DIA

Tisztelt Konferencia!

Előadásomban Sopron példáján keresztül azt mutatom be, hogy a történészek által előállított tudás miként járul hozzá az aktuális viszonyok megkérdőjelezéséhez, vagy éppen stabilizálásához. Amikor a történetírás a 19. század végére professzionális szakmává vált, a legbefolyásosabb irányzatává a historizmus lett, amely az újabb német szakirodalom szerint kétélű fegyver, amennyiben a történész jelenhez való viszonyát vesszük figyelembe. Valamilyen tárgynak, így egy városnak a történetét megírni azt is jelenti, hogy a történészek azt minél régebbre vezetik vissza az időben, a régiség pedig a jelenben tekintélyt kölcsönöz a tárgy számára, illetve konzerválja aktuális helyzetét. A történelemre való hivatkozás azonban ellentétes eredményt is érhet el, hiszen a korszakok változékonyságára, az idő alakulására történő utalás a jelenbéli állapotokat viszonylagossá, alakíthatóvá teszi.

Bécsben már 1920-ban megjelent egy Burgenland című tanulmánykötet, amely az új területi változások szellemi stabilizálását célozta, s ebben a könyvben jellemzően még egy soproni látképet helyeztek el illusztrációként. A mű közigazgatásról szóló fejezetében pedig programpontként volt meghatározva, hogy a német nyelvű kultúra terjesztése és megerősítése érdekében Sopronban szükség lesz egy új egyetem alapítására. Ez a kezdeti optimizmus az osztrák szerzőknél hamarosan csalódottságba fordult át, miután a soproni népszavazás után a város Magyarországon maradt. Viktor Miltschinsky 1922-ben megjelent könyve, a Soproni büntett, már nem a helyzet konzerválását, hanem megváltoztatását célozta. A szerző az Ödenburger Heimatdienst keretében az Ausztria melletti szavazás érdekében fejtett ki propagandát, a voksolás lezárása után pedig azért, hogy vizsgálják felül a szerinte elcsalt eredményeket. Miltschinsky történelmi érveléssel igyekezett hatni olvasójára: Burgenlandot ősi német földnek nevezte, amelyet a magyarosítási törekvések szerinte soha nem tudtak megváltoztatni. Ezért úgy vélte, hogy ha nem történik csalás, kiderült volna, hogy a lakosság 80%-át kitevő soproni némettség valójában Ausztriára szavazott. Sopron Ausztriához való csatolása mellett érvelt Otto Aull bécsújhelyi tanár is, aki különösen sokat írt burgenlandi helytörténeti kérdésekről. Aull 1924-ben két cikket közölt Sopron történelméről egy bécsi és egy burgenlandi napilap hasábjain.

A szerző történelmi áttekintésében különösen a Habsburgokat hibáztatta, amiért azok rendre magukra hagyták Sopron német lakosságát annak ellenére, hogy a város 1704-ben a kurucokkal szemben a császárnak fogadott hűséget. Aull kritikusan ítélte meg az ellenreformációs törekvéseket is, mert úgy látta, hogy azok elidegenítették a soproni protestáns németiséget. A kritika a kortárs osztrák diplomáciát sem kímélte, kifejtve, hogy a magyar politizálás minőségben az osztrák fölött állt, ennek köszönhető Sopron elvesztése is. Mindez különösen fájó veszteség Burgenlandnak, hiszen egy tartományi fővárosról, a régió fejről és szívéről van szó. Osztrák lapok az 1920-as években egyébként gyakran festették le Sopront haldokló városnak, amely diskurzushoz Otto Aull is csatlakozott: cikkeit azzal zárta, hogy a főváros nem maradhat életben a hozzá szervesen kapcsolódó tartomány nélkül. Mivel azonban Sopron elcsatolása egyelőre nem látszott reálisnak, ellenben Burgenlandnak új fővárosa lett, a szerző 1931-ben már Kismarton történelméről írt monográfiát, később pedig Ruszt és Bécsújhely történetét írta meg.

2DIA

Míg az előbb említett szerzők nem professzionális történészek voltak, az 1941-ben elkészült Burgenlandatlas már azt jelezte, hogy a régióval való foglalkozás komoly tudományos tevékenységgé nőtte ki magát. Az atlaszt Hugo Hassinger bécsi történész és Fritz Bodo bécsújhelyi tanár szerkesztették, ám a térképek, valamint a mellékelt értelmező tanulmányok sorát a szellem- és természettudományok több tucat képviselője készítette. Az innovatív térképészeti eljárások mellett politikai és katonai elvárások is megfogalmazódtak az atlaszsal szemben. Hassingernek a Bécsi Egyetemen hagyatékában részletes, Berlinből érkező eligazítások olvashatók arról, milyen a követendő tértudományos felfogás a történelemre alkalmazva. Ezek szerint a képeknek az egész megragadására kell irányulniuk, nép, faj és tér egységét kell hirdetniük. A kultúrát, művészeteket nem a szellemi áramlatokból, hanem az egyes területekből „kinőt” művészek népi sajátosságaiból kell levezetni. Ezzel együtt a tudomány és politika, elmélet és praxis szoros együttműködésére van szükség a dokumentumok megfogalmazói szerint. Mindezt figyelembe véve nem meglepő, hogy az Atlasz elkészítésének legfőbb politikai célja a magyar revíziós törekvések elhárítása volt azáltal, hogy Burgenlandot a német népi birodalom részeként értelmezik, határait vizuálisan rögzítik, történelmét pedig a frissen létrehozott tartomány határain belül rajzolják meg. Térképészeti szempontból egyébként az Atlasz rendkívül modern volt, több olyan témát érintett, amelyet a korábbi osztrák térképek nem tartalmaztak: szerepelnek benne például birtok-kimutatások, a kórházak és az egyes orvosok hatókörének ábrázolása, piaci körzetek, kimutatások a növény- és állatvilágról.

A térbeli ábrázolással a társadalmi, gazdasági és politikai hibák kijavítása, a társadalmi modernizáció is könnyebbé, de legalábbis sürgetőbbé vált: így az Atlasz zászlajára tűzte a tuberkulózis elleni harcot, valamint a birtokviszonyok gyökeres megreformálását. Mivel a burgenlandi kivándorlás legfőbb okául az Esterházyak nagybirtokait és az egyenlőtlen birtokviszonyokat tette felelőssé, ezért Hassinger más tanulmányaiban a birtokfelosztást is sürgette – ennek alapjául szolgálhattak a részletes birtoktest-térképek.

Az Atlaszban Sopron történelme, valamint a népszavazás is kiemelt szerepet kapott. Ez utóbbi eseményről tekintélyként Miltschinsky nyilvánult meg, a térképek és a kommentárok az ő munkája alapján készültek. Az egyik kép Sopron pirossal jelölt német és feketével színezett magyar lakosságát ábrázolja az 1920-as népszámlálási adatok alapján, míg a másik a népszavazási eredményeket mutatja meg. A korszak néprajzi, illetve etnikai térképein bevett szokás volt a saját nép pirossal való kitöltése, amivel a fehér háttér mellett az adott etnikum domináns jellegét lehetett hangsúlyozni. A fekete színnel ellenben olyan népeket jelöltek, amelyeket a leginkább különbözőnek tartottak a sajátjukhoz képest. Sopron lakosságát a térkép így két, egymástól élesen elkülöníthető és egymással szembenálló tömbre, mint két hadseregére redukálta, mindezzel pedig népi szemléleti alapról a város magyar részről feltételezett egységét kérdőjelezte. Miltschinsky szerint az ábrákból az is leolvasható, hogy a német lakosság a szavazáskor nem tudta érvényesíteni akaratát, ellenben a magyar tömb véleménye túltreprezentált volt, hiszen soraikat nem tősgyökeres soproni, hanem odaszállított magyar szavazók bővítették. A szerző felfogásából jól látszik, hogy az etnikai hovatartozásból igyekezett levezetni a politikai állásfoglalást. A kritikai földrajz eredményei és a történetírás térbeli fordulata után bevett dolog rámutatni arra, hogy a térbeli ábrázolás nem csupán leírja a dolgokat, hanem alakítja is azokat. A német Wehrmacht által használt Burgenlandatlas így Sopron hovatartozásának kérdésességét fejezte ki a történelem térbeli megjelenítésén keresztül.

3DIA

Sopron helyzetének megerősítésére Magyarországon helyi és országos törekvések is észlelhetők. Thirring Gusztáv szerkesztésében 1925-ben jelent meg a **Sopron, civitas fidelissima** című kötet, amelyben a történelem komoly szerepet kapott, azonban a könyv nem egységesen értelmezi és értékeli a múltat. Thirring történelmi áttekintésében azt emelte ki, hogy a város Bécs fenyegető közelsége ellenére folyamatosan fejlődött, német nyelvű lakosságát pedig a 19. század végére már magyar nemzeti érzés járta át. Ezzel szemben Rábel László, a Soproni Napló szerkesztője harcos hangvétellel támadta a soproni német lakosságot, mert az szerinte nem szeretetből, csak praktikus okokból tanult meg magyarul.

Az ehhez hasonló szemléletbeli különbségek ellenére a tanulmányokban közös pont volt, hogy a város jelentőségét úgy próbálták növelni, hogy valamilyen nagy történelmi személyiséggel hozták összefüggésbe. Például két írásban is megemlégték, hogy 1840-ben Liszt Ferenc egyik soproni előadására az akkor ott katonáskodó Petőfi Sándor is ellátogatott: a város ezáltal két nemzeti nagyság találkozási pontjává vált, területe pedig külön történelmi jelentőségre tett szert.

A Sopron történelmével kapcsolatos kutatások összehangolásában és támogatásában Házi Jenő levéltáros-történész kiemelt szerepet játszott. Ajánlással támogatta azokat a Bécsben kutató magyar ösztöndijasokat, akik a térség problémáival akartak foglalkozni, de a soproni levéltári munkában is segítséget nyújtott mind osztrák, mind magyar tudósoknak. Ezzel együtt írásaiban határozottan magyar nemzeti álláspontot képviselt, így például 1931-ben a Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyvének első kötetében megjelent tanulmányában. Házi itt a középkori osztrák-magyar határviszályokról írt részletesen. A soproni történész ebben az írásában bizonyos aktuális mondanivalóval azt fejtegette, hogy a Magyar Királyság nyugati határait a Jagellók idején nem a békés együttélés, hanem például Bécs árumegállító jogából adódóan inkább folyamatos feszültségek jellemezték, amely konfliktusok megfelelő diplomáciai rendezés híján könnyen nyílt háborúhoz vezettek. Történelmi áttekintésében Sopron önálló cselekvőként tűnik fel, Házi ugyanis többször kitért arra, hogy a határ menti háborúkban a város igyekezett semleges álláspontot elfoglalni, hogy elkerülje a felesleges pusztítást. Más írásai alapján egyébként Házi Thirring Gusztávhoz hasonlóan úgy látta, hogy nem az etnikai hovatartozás volt a lényeges Sopron történelmében, hanem a magyar államhoz való hűség eszméje, ami a soproni névszavazásban is megnyilvánult.

Házi Jenő publikációit élénk figyelem övezte a határ túlsó oldalán. A határ menti viszályokról szóló írását például Adolf Bogati, burgenlandi tartományi titkár ültette át német nyelvre, kézzel írt fordítását pedig a kismartoni levéltárnak küldte meg, amely végül továbbította azt Bécsbe az Állami Levéltár számára. Később a magyar történelmi munkák német fordításai már gépirással készültek és külön fordítóirodák foglalkoztak velük: Berlinben a harmincas évek elejétől, Bécsben pedig 1937-től működött ilyen iroda, amelynek következtében a magyar történetírás Sopron-témájú könyvei és tanulmányai német fordításban ma is megtalálhatók több osztrák történész kéziratos hagyatékában. Házi egyébként jó kapcsolatban állt bécsi levéltárosokkal, ám történelmi nézeteit az osztrák szerzők elutasítóan fogadták. Még a mérsékelt, konzervatív helytörténelmi burgenlandi lap, a Mitteilungen is azt írta róla 1927-ben, hogy Ausztria-ellenes szólami nem méltók egy tudományos munkához.

A magyar történész munkásságának fogadtatása sokkal pozitívabb volt a hazai történetírás vezető folyóiratában, a Századokban. A Burgenland történelmével foglalkozó fiatal történész, Kring Miklós dicsérő hangú kritikát írt Házinak a Sopron-témájú oklevélkiadványairól. Könyvismertetésében Kring különösen arra tért ki, hogy az oklevelek szerinte a város németiségének magyar államhoz való hűségét bizonyítják, tehát szerinte a soproni népszavazás egy hosszan tartó, kedvező történelmi fejlődés eredményének tekinthető.

4DIA

Nem csak a magyar, de az osztrák szerzők által előállított történelmi tudás is fokozottan problémássá vált a határ másik oldalán. Otto Aull és Házi Jenő nyíltan, valamint levelezésben folytatott vitáján keresztül a tudásáramlás különböző szintjeit figyelhetjük meg. Aull 1931-ben írt könyvet Kismarton történelméről, amelyben a város német karaktere fontos történelmi vezérfonal volt, miközben a pozitív szerepben feltüntetett protestáns német polgárok harcát hangsúlyozta a katolikus, abszolutista Esterházyakkal szemben.

A könyvről Házi kritikus hangú recenziót írt a Századokban, amelynek német fordítását megküldte a kötet szerzőjének. Aull a recenzió egyes állításait, pl. hogy Kismartonnal kapcsolatban nem végzett eredeti kutatásokat, vagy hogy magyarallenes érzelmű, problémásnak találta, ezért egy terjedelmes helyreigazító szöveget küldött Házinak, hogy azt továbbítsa a szerkesztőségnek. Aull ebben kifejtette, hogy esetében nem lehet szó magyarellenességről, ugyanis a világháborúban együtt harcolt magyar katonákkal és jó véleménnyel volt róluk, levéltári kutatásokat is végzett, igaz, Magyarországon nem, mert ahhoz hiányoztak az anyagi feltételek. Házi támogatta a közlés ötletét, továbbította az írást és így ő is kezdeményezte a nyílt vitát a Századok hasábjain. Végül Aull mégis elállt a nyilvános összetűzéstől, mert nem akarta, hogy úgy tűnjön a magyar olvasóközönség előtt, hogy az általa nagyra becsült Házit személyében akarja megtámadni, hiszen az efféle ellenségeskedésnek nem lehet a helye egy tudományos folyóirat. A konfliktus, majd annak elsimítása jó példa arra, hogy a szakmai fórumoknak gyakran fegyelmező erejük van, amellyel a meglévő konfliktusokat tompítják. Úgy gondolom, ez az összetűzés lehetett az oka annak, hogy Házi később már nem szívesen írt burgenlandi, vagy soproni témákban kritikákat a Századoknak. Mályusz Elemérnek 1932-ben még azt írta, hogy minden, nyugatmagyarországi témával foglalkozó könyvet küldjenek el neki, szívesen ír róluk. 1933-ban, tehát az előbb bemutatott vita után viszont már csak annyit jegyzett meg Mályusznak, hogy könyvek ismertetésével **nem szívesen foglalkozik.**

SDIA

Házi Jenőhöz hasonló jelentőségű soproni tudós volt a már említett Thirring Gusztáv is, aki többek között demográfiai és statisztikai kérdésekkel foglalkozott. 1939-ben jelent meg terjedelmes monográfiája, amelyben Sopron 18. századi gazdaságát és népességét vizsgálta modern társadalomtudományos módszerekkel. Thirring a város polgárságának önfeláldozását méltatta, amiért az visszaverte a kuruc támadásokat a század elején. A szerző szerint a háborúk okozta veszteségeket a város hamar ki tudta heverni, majd rohamos fejlődésnek indult, olyannyira, hogy a században Sopron minden szempontból felülmúlta a hazai települések fejlettségi szintjét. Thirring olyan mutatókat vizsgált, hogy Sopronban egy ház hány lakást foglalt magában, egy lakás pedig hány szobát. Ebben a tekintetben úgy értékelt, hogy Eger vagy Kecskemét kb. falunak tűnik Sopronhoz képest. Mint írta [idézem]:

„Nagyon természetes, hogy az alföldi városok házállománya lényegesen eltérő volt **a sokkal fejlettebb dunántúli kultúrvárosétól**. De még Eger belvárosa sem közelítette meg Sopron városi jellegét.”

Thirring könyve visszafogott hangvételű volt és látványosan kerülte a vitát az osztrák történetírással, ráadásul 1918 után készült német nyelvű munkákra egyáltalán nem is hivatkozott. Ennek ellenére pár oldalt mégis írt a város nemzetiségi viszonyairól, ahol kifejtette, hogy szerinte Sopron lakossága eredetileg magyar volt és csak a 14. században települtek be németek a területre. Gyorsan hozzátette ehhez, hogy a németek könnyen a magyar állameszme híveivé váltak, így az adóösszeírásokban feltűnő német nevek is a magyar lakossághoz sorolandók. A majd 400 oldalas könyvből mindössze ez a pár oldal nyíltan polemikus célzatú, ám a könyv osztrák kritikusanak ez nem kerülte el a figyelmét. Bernhard Zimmermann grazi származású Burgenland-kutató a német Südst-Forschungen lapjain értékelte Thirring művét, amelyet szokatlanul alapos műnek nevezett. Helytelenítette ugyanakkor, hogy a magyar statisztikus nem tett említést a 14. század **előtti** német népi elem soproni jelenlétéről, de általában is úgy vélte, hogy Thirring a magyarság számarányát a 18. századra nézve a valóságosnál nagyobbra becsülte. Összességében mégis pozitívan véleményezte a munkát, család-, vallás- és társadalomtörténeti szempontból is kiemelkedő eredménynek tartotta.

6DIA

A Sopron múltjával foglalkozó szerzőket azonban nem érdemes csupán nemzeti hovatartozás szerint két ellentétes, homogén táborra felosztani. A két világháború közötti időszakban születtek olyan művek is, amelyek nem szerves részei az osztrák–magyar vitának, de legalábbis nem kívánnak részt venni benne. Pollák Miksa, a soproni neológ izraelita hitközség rabbija 1896-ban magyarul publikálta a város zsidó lakosságának történetéről szóló könyvét, 1929-ben pedig bécsi kiadással, német nyelven is megjelentette. A könyv szerzője a soproni levéltár anyagai alapján írt a városi zsidóság múltjáról, s a történelem szereplőit nem nemzeti alapon értékelte: míg a közösség védelmét garantáló Károly Róbert vagy Hunyadi Mátyás pozitív színben tűnnek fel, addig Nagy Lajos vagy Werbőczy István ellenséges szereplők. Pollák elítélte Bécsújhely polgárságát is, amely a Sopronból elmenekülő zsidóság kiszolgáltatottságát anyagi nyereszkesedés céljából használta ki. Sopron nem zsidó lakossága is sötét árnyalatokkal van ábrázolva a könyvben, hiszen a történelem során mindig csak a kedvező alkalomra várt, hogy elfoglalja az izraeliták ingatlanjait vagy korlátozza jogait. A szerző szerint a zsidóság számára Mohács előtt csak az „erős” és „energikus” uralkodók, a 16. század után pedig a nemesek, mágnások jelentettek hatékony védelmet. Az első világháború utáni időszak tárgyalása során mégis megjelenik a nemzetállami szempont a műben, mert Pollák kritizálta ugyan a numerus clausust, ám ezzel együtt (talán a kortárs hangulatra reagálva) a soproni zsidóság magyar állam iránti hűségét hangsúlyozta.

A helytörténeten kívül a művészettörténet is időnként különutas állást foglalt el. Egy rendkívül érdekes színfolt a soproni témák kortárs szakértői között Csatkai Endre művészettörténész munkássága, aki azon kívül, hogy a háború után városi muzeológusként dolgozott és vált ebben a minőségében híressé, a művészettopográfia műfajának magyarországi meghonosítójaként is ismert. Csatkai 1926-tól Sopron és Kismarton között élt ingázó életet és egyszerre dolgozott a Sopron környéki műemlékek összeírásán, valamint a frissen Ausztriához csatolt területek kulturális kincseinek leltározásán. Utóbbi vállalkozásban a bécsi műemlékhivatal vezetői posztját betöltő Dagobert Frey megbízásából vett részt. 1927-től segített az osztrák művészettörténésznek a burgenlandi anyaggyűjtésben és terepbejárásban, végül pedig elvállalta Kismarton és Ruszt műemlékeinek topográfiai feldolgozását is. Csatkai tartott ugyan attól, hogy az osztrák műemlékvédelem keretében végzett tevékenységét Magyarországon rossz szemmel nézik majd, munkaadója, Wolf Sándor kismartoni műgyűjtő azonban rábeszélte a vállalkozásra.

A Burgenland műemlékeit bemutató kötete végül 1932-ben jelent meg, ám sem osztrák, sem magyar oldalon nem volt nagy visszhangja. A kötet munkálatait támogató burgenlandi tartományi vezetőség hiányolta belőle az osztrák nemzeti (pontosabban a burgenlandi regionális-nacionalista) szempontok hangsúlyozását. Kampis Antal művészettörténész a Magyar Művészet hasábjain pedig azt emelte ki, hogy Csatkai az „osztrákoknak pótolhatatlan, a tudomány számára becsületes és értékes munkát végzett.” Csatkainak ez az értékelés kifejezetten rosszul esett, s Kampis írását egyenesen nacionalista indíttatású szövegnek tartotta.

Szintén 1932-ben jelent meg a szerző Sopron környékének műemlékei című kisebb terjedelmű könyve, amely egy térképet és Csatkainak a helyszínen készített fényképeit is magában foglalta. A kötet jól szemlélteti a szerző műemléktopográfiai módszerét: Csatkai sorra vette a vidék településeit Ágfalvától Nagycenken át Fertőszéplakig, miközben külön kitért azok történelmére és kulturális emlékeire. A kutatás fontosságát a könyvhöz írt előszóban jellemzően nem aktuálpolitikai, inkább helyi és általános kulturális vonatkozásokkal indokolta, amikor arról értekezett, hogy a Soproni környéki falvak a nyugati vívmányok közvetítésében játszanak pótolhatatlan szerepet. Csatkai leírásai részletesek és adatokban gazdagok, de időnként értékelő kijelentések is szerepet kaptak művében; általában esztétikai szempontok alapján ítélkezett a műemlékek fölött, s az is előfordult, hogy saját korának társadalmáról szólva kárhoztatta az egyes szobrokat összepingáló „barbár kezeket”. Ami a mű forrásait illeti, a helytörténettel kapcsolatos információk részben Házi Jenő kutatásaira, részben a szerző saját levéltári forrásgyűjtésére épültek. Csatkai szimbolikus és tényleges határokat átlépő történészi munkálatai, lokális fókuszú témái, valamint összetett identitása mind hozzájárultak ahhoz, hogy a kortársak nehezen tudták őt kategorizálni és egyszerre érték kritikák osztrák, valamint magyar részről is.

7DIA

A Sopron múltjával kapcsolatos történeti diskurzusban kirajzolódik néhány markánsabb tendencia. Így például megállapítható, hogy az osztrák szerzők többsége nyelvi-etnikai alapon érvelt, a magyar történeti elbeszélések megalkotói viszont a nemzetállami, lelki, politikai vonatkozásokat tartották fontosnak. E koncepcióknak komoly gyakorlati jelentősége volt, ha figyelembe vesszük a második világháború alatt és után lezajlott üldöztetéseket és kitelepítéseket. Jellemző ebben a tekintetben, hogy Házi Jenő 1946-ban a német lakosság száműzetése és etnikai alapú hátrányos megkülönböztetése ellen foglalt állást, miközben a soproni németiséget lojális népcsoportként ábrázolta.

A népszavazás számos múltértelmezésre rányomta a bélyegét, több soproni elbeszélés csúcspontját vagy mélypontját jelentette attól függően, hogy az adott történet megalkotója a határ melyik oldaláról értékelt. Ez az esemény lehetett egy üdvtörténet beteljesülése, vagy a szerves történelmi fejlődés megakadályozója, olyan csalás, amit csak az ellenfél mesterkedéseivel lehet magyarázni. Fontos azonban azt is hozzátenni, hogy ez a megállapítás csak korlátok között érvényes, ugyanis több kívülálló munkásságában, így például Csatkai Endrében a népszavazás nem játszott különösebb szerepet.

Előadásomban nem törekedtem a teljességre és számos fontos szereplő, valamint vita kimaradt az elemzésemből, ugyanakkor igyekeztem szemléltetni a két világháború közötti történelmi megközelítések sokszínűségét, valamint a határhelyzetből adódó különleges kihívásokat, a status quo fenntartására vagy megszüntetésére irányuló történelmi törekvéseket.